

ZAVIČAJ

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 50
Godina XXV
Novembar, 2020.
[str. 125-130]

© Monos 2020

Zapis o starim vodenicama u Sokolu kod Gračanice

Halil Hadžić

Na temelju usmene tradicije i zapamćenja starijih žitelja Sokola, autor je sačinio spisak starih vodenica na izvorištima Vrela, Ilidža i Zmajevac u samom centru sela, u neposrednoj blizini stare srdnjovjekovne utvrde i jedne od najstarijih džamija u Bosni i Hercegovini. Pored ekonomske, posebno je bacio više svjetla na društvenu dimenziju starih vodenica kao malih okupljališta ljudi, koji su u njima razmjenjivali svoje tuge i radosti, pričali priče i sjećanja. Prilog predstavlja značajan doprinos proučavanju kulturne historije Sokola kod Gračanice, kao starog i tipičnog bosanskog naselja brdskih predjela ovog dijela Bosne Hercegovine.

Ključne riječi: Soko kod Gračanice, stara džamija, vodenica, izvorište, narodna privreda.

UVODNA NAPOMENA

Sve do kasnih pedesetih godina prošlog stoljeća, prerada žita u brašno u ruralnim predjelima Bosne i Hercegovine obavlja se na tradicionalan način, u mlinovima, odnosno vodenicama na gotovo svim našim jačim izvorištima, rječicama i potocima. Vodenice i mlinovi su nezaobilazni objekti naše narodne privrede u prošlosti. U zavisnosti od mjesta ili jačine vodotoka gradile su se ili kao potočare (na potocima) ili kao takozvane lađarice, obično na većim rijekama, u nižim ili ravničarskim predjelima. One su po izgledu i kapacitetu bile veće od potočara, a bitno su se razlikovale i po sistemu prenosa, odnosno pokretanja žrnja za mljevenje žita.¹

U Bosni i Hercegovini, pa i na širem području Gračanice, dominirale su potočare. U nekim selima bilo ih je više, a u nekim manje, što je zavisilo od raspoloživih vodotoka i karakteristika terena kroz koje su tekli. Što se tiče područja općine (grada) Gračanica, stare vodenice se detaljnije opisuju ili na-

¹ Vodenice i vodeni mlinovi, <https://narodni.net/vodenice-vodeni-mlinovi/> (pregledano 14. 11. 2020.)

glašenije spominju u do sada objavljenim monografijama Lukavice², Doborovaca³ i Malešića⁴ kao nezaobilazan i važan dio seoske privrede i privređivanja, a u nekim težim vremenima i preživljavanja.⁵

Prema statističkim podacima iz 1931. godine, na tadašnjoj opštini Doborovci, kojoj su osim Doborovaca, pripadala i sela Škahovica, Piskavica, Soko, Džakule i Sladna, evidentirane su bile čak 94 vodenice, ukupnog kapaciteta 14 metričkih centi samljevenog žita u 24 sata.⁶ Nažalost, ne znamo koliko je od spomenutog broja evidentiranih vodenica bilo na području Sokola i koliko ih je "ostalo u životu" do pedesetih godina prošlog stoljeća.. Do sada se niko nije detaljnije bavio istraživanjem prošlosti Sokola, pa tako ni vodenicama u tom selu. Zato i nemamo nikakvih podataka o hronologiji i historiji njihove izgradnje. Vodenice u Sokolu čak ne spominje ni naš poznati etnolog Salih Kulenović u nekadašnjim svojim etnološkim istraživanjima Sokola⁷, kao ni naš poznati hidrolog Osman Čajić, dugogodišnji rukovodilac gračaničkog "Vodovoda", koji je pisao i o izvorštima u Sokolu, ali ni on nigdje ne spominje sokolske vodenice.⁸ Možda bi se do nešto više saznanja, makar o lokacijama tih vodenica, moglo

doći na osnovu starih austrougarskih karata, a o njihovim vlasnicima i pravnom statusu uvidom u prve gruntovne knjige gračaničkog kotara s kraja 19. stoljeća. Ali to ostavljamo za neka buduća istraživanja.

Ovaj prilog posvećen starim sokolskim vodenicama nastao je upravo kao poticaj za ta buduća istraživanja, a zasniva se na sjećanjima i usmenim kazivanjima nekoliko starijih Sokoljana, koja su prikupljena u toku ove godine.⁹

VLASNIŠTVO VODENICA

Kao i u drugim krajevima, po kriterijumu vlasništva, razlikovale su se: vlasničke (privatne) i poredovničke vodenice. Vodenice koje su pripadale jednom vlasniku, obično su nosile ime tog (prvog) vlasnika koje se znalo protezati generacijama. Vodenice koje su pripadale jednoj mahali ili grupi vlasnika, najčešće srodnika, zvale su se poredovničke zato što su suvlasnici vodenice u njoj mljeli žito po ustaljenom (dogovorenom) redu određeni broj dana i noći u sedmici ili u više sedmica tokom mjeseca. To znači da su poredovničke vodenice, po pravilu, imale veći broj poredovnika – suvlasnika, koji su na osnovu svoga vlasničkog učešća, imali pravo

2 Omer Hamzić, Rusmir Djedović, *Lukavica kod Gračanice – historijska monografija*, "Monos" Gračanica, 2010., 97–98

3 Omer Hamzić, Rusmir Djedović, *Doborovci kod Gračanice – historijska monografija*, "Monos" Gračanica, 2010., 129

4 Omer Hamzić, Edin Šaković, *Malešići kod Gračanice – historijska monografija*, "Monos" Gračanica, 2010., 218

5 Poznato je da su čak i u posljednjem ratu u Bosni i Hercegovini (1992. – 1995.), neke stare oronule i zapuštene potočare u općini Gračanica pokretane ili čak podizane nove kako bi se obezbijedilo brašno i pobijedila glad koja je usljed prekida snabdijevanja i opće bijede, prouzrokovane ratom, prijetila i domaćem stanovništvu i velikom broju pristiglih izbjeglica.

6 Omer Hamzić, Rusmir Djedović, *Doborovci kod Gračanice – historijska monografija*, "Monos" Gračanica, 2010., 129

7 Salih Kulenović, Etnografska istraživanja u selu Sokolu kod Gračanice, *Gračanički glasnik*, VI/11, Gračanica 2001., 27–48).

8 Osman Čajić, *Neke posebnosti sokolskih izvora*. Gračanički glasnik, VI/11, Gračanica, 2001., 55–57.

9 Imena kazivača o vodenicama: Jusuf Sumbić (rahmetli), Nesib Dizdarević, Eso Hadžićanović, Omer Nurić, Suljo Nurić, Ibrahim Nurić, Smajl Bešić, Hasan Hamidović, Avdo Hamidović, Muhamed Sumbić, Abdulah Sumbić, Šemsa Huremović, Fatima Spahić, Osman Husejnović, Mustafa Fišić, Mahmut Topčagić, Avdo Hadžić (svi iz Sokola)

korištenja vodenice, odnosno da obavljaju usluge mljevenja u njima. To pravo korišćenja vodenice zvalo se red. Poredovnik je za vrijeme svoje rede, osim svoje meljave imao pravo “pružati uslugu” i pojedincima izvan poredovničkog kruga i za to uzimati ušur od oko 10%, najčešće u brašnu, a zavisno od situacije i u novcu. Naplaćeni ušur u brašnu ili novcu pripadao je isključivo poredovniku, odnosno vlasniku (u vlasničkim vodenicama). Za vrijeme svoga reda poredovnik se brinuo o vodenici i bio zadužen za njenu ispravnost u vrijeme trajanja svoga reda. Pravo nasljeđivanja poredovničkog reda, odnosno na rad u vodenici, imali su samo muškarci i to se prenosilo s koljena na koljeno.

Vlasničke, to jest privatne vodenice prvenstveno su služile vlasniku, obično nekom bogatom trgovcu ili posjedniku, ali su u njima mljeli žito i drugi (što je najčešće i bilo) uz davanje ušura ili ujma u vidu unaprijed utvrđene količine brašna, koja se obično kretala, kao i kod poredovničkih vodenica oko 10%. Ponekad se ušur uzimao i u novcu, zavisno od situacija. Zato su se u narodu zvale vodenice ujmare ili ušurače.

Vodenice su gradili domaći seoski majstori (dunđeri), uz pomoć budućih vlasnika i poredovnika, a glavni inicijatori za njihovu gradnju su bili “zgodniji”, to jest imućniji domaćini.

GLAVNI DIJELOVI VODENICE

U davana vremena vodenice su bile obične male krovinjare i neugledne brvnare, pokrivene šindrom. Građene su mahom od drveta, ponajviše od grubo otesanih greda i dasaka. Ponegdje se mogla vidjeti i kombinacija. Dio koji je bio oslonjen na obalu je zidan od kamena, a dio iznad vode bio je obična brvnara. Pravljene su na različite načine, uglavnom kao podzidane brvnare na obali vodotoka, u ranija vremena pokrivene “u dasku” ili šindrom, u novijim vremenima crijepom. Vitalni dijelovi svake vodenice su: badanj, točak – kolo i žrvanj

Tehnika izrade badnja se sastojala u nazmjeničnim radnjama bušenja unutrašnje mase drveta (srčike) velikim svrdlom, prirodno-ručno, što je bilo izuzetno naporno i teško, te paljenjem i sagorijevanjem djelimično rastresene i izbušene drvene mase. Iskusni majstor na svrdlu, snažan i vješt, mo-

gao je okrenuti 1-2 puta svrdlo maksimalno, a poslije toga, iz unutrašnjosti debla bi se izvio bjelkasti dim, nakon čega je vršeno paljenje i izbacivanje izbušene i sagorjele drvene mase.

Badnjevi su izrađivani od borovog drveta, a borovi su se u Sokolu, po predanju, najčešće sjekli u šumi Mehmeda Umića (Mehe Ahmetova), iznad zaseoka Guvna prema Cero-vima. Po sjećanju starijih, transport odsječnog drveta, koje je moralo biti dugačko, teško i masivno, uglavnom su obavljali Huremovići iz Bježana, koji su bili vješti i sposobni za ovaj posao, a imali su i najbolje zaprege (volove) i kola za vuču. Nosilac posla oko izrade badnja najčešće je bio Mujo Hamidović (Mujo Gudan), a pravi majstor za badnjeve je bio Mehmed Umić (Meho Ahmetov), a pomagali su mu Mujini sinovi. Većina vodenica je dobijala vodu do badnja slobodnim vodotokom – padom, a manji broj (oko jaza u centru) su dobijale vodu branom – jazom,

Žrvnjeve su Sokoljani, po tradiciji kupovali (naređivali izradu) u mjestu Miljanovci u blizini Jelaha, a izrađivani su od posebne vrste kamena – minerala iz kamenoloma Krljin (Krnjin), u istoimenom zaseoku koji pripada Miljanovcima.¹⁰ U slučajevima kada nije bilo gotovih žrvnjeva za isporuku u jednom komadu, uzimani su i dopremani žrvnjevi u dijelovima, koji su sastavljeni nabijanjem čeličnih obruča i tako omogućavali funkcionisanje vodenice određeno vrijeme.

Točak-kolo je pogon, odnosno pokretač vodenice, a njegov temeljni dio na dnu, u koji su bile fiksirane drvene daščice – posadene tzv. kašike, zvao se trupina, koja je izrađivana od brijestovog drveta. Točak-kolo je konstruktivno montiran (postavljan) vertikalno ispod žrvnja, dok je voda iz badnja, pod kosim uglom jakim mlazom udarala u kružnu lepezu krila-kašika i pokretala žrvanj koji je meljaju pretvarao u brašno.

Po dopremanju u vodicu, žito se istresalo u koš iznad žrvnja, odakle je izlazilo i kroz središnjici žrvnja potiskivano na mljevenje između žrvnja i kamena. Kontinuirano i ravnomjerno izlaženje žita iz koša poticano je posebnom drvenom napravom koja se zvala čeketlo. Samljeveno brašno bi s vanjskih rubova kamenih diskova padalo u sanduk iz kojeg bi se kupilo drvenim lopaticama i spremalo u vreće za transport

LOKACIJE STARIH VODENICA U SOKOLU

Nemoguće je govoriti o sokolskim vodenicama, a pri tome ne spomenuti sokolsku tvrđavu Gradinu, u čijoj se neposrednoj blizini nalaze tri čudesna izvora. Njihove karakteristike najbolje određuju njihova imena: Ilidža, Vrela i Zmajevac. Znali su stari graditelji gdje će locirati tvrđavu. Znali su Sokoljani gdje će locirati svoje vodenice. Našli su im mjesto nizvodno od tih izvorišta, kraj potoka koji opasuju tvrđavu, jedan sa jedne, a drugi sa druge strane, jedan od drugoga udaljeni svega nekoliko stotina metara. Negdje nizvodno sastaju se i dalje nastavljaju dolinom prema Gračanici kao Sokoluša, nekada Gračanica rijeka.

Na izvoru Ilidža, sjevero-zapadno od Gradine, na oko 250 m, koji izvire iz stijene zvane Krš, visoko oko 15 m od podnožja, (stijena visoka cca 100 m), podignuta je prva vodenica i to na svega nekoliko metara udaljenosti od izvora, ispod nje druga i treća – pored koje prolazi seoski put koji vodi od centra Sokola do zaseoka Ilidža. Ispod puta su bile izgrađene još dvije vodenice, od kojih je jedna (to jest, peta) bila sa druge strane vodotoka zbog nepovoljne konfiguracije terena (strana).

Na izvoru Vrela, na oko 350 metara istočno od Gradine voda takođe izvire iz kamena, samo što je taj kamen nešto niži od

¹⁰ Kazivač Eso Hadžiganović, najstariji žitelj Sokola (rod.1927 god.) je imao svoju vodicu i išao je u nabavku žrvnja u Miljanovce, u zaseok Krljin, gdje se nalazi i kamenolom, odakle se kopala ruda za izradu žrvnjeva

ilidžanske stijene Krš, teren je nizvodno nešto ravniji, tako da je prva vodenica bila podignuta na nekih 25 m od izvora. Nizvodno su se redale ostale vodenice u nešto većem razmaku nego one ispod Ilidže, upravo zbog povoljnosti terena. Ispod četvrte vodenice u tom nizu prolazi seoski put u centar sela, koji sa raskršća Jaz ide nizvodno ispod Gradine, u pravcu Trzana, Rakitovača, Pašalića i Gračanice.

Dvostruki lanac vodenica koje su okruživale Gradinu sa dvije strane pružao se u pravcu jugo-zapada i utapao u jednostruki niz u Sumbićima (dio zaseoka Osmanagići blizu Trzana). Ispod Gradine, gdje se spajaju Vrela i Ilidža, postavljene su vodenice u jednom nizu i odatle nastaje Sokoluša, u koju se nekoliko stotina metara nizvodno ulijevala i voda Zmajevac,

DRUŠTVENA DIMENZIJA VODENICE

Kao i u drugim krajevima, vodenice su bile nezamjenjiv stub preživljavanja u određenom vremenskom periodu kako za mještane Sokola, tako i za druge žitelje u bližoj okolini i šire. Za razliku od drugih, vodenice u Sokolu bile su dio ambijenta samog sela i sa tri spomenuta izvorišta-bisera jedinstven ukras oko zidina srednjovjekovne tvrđave i uneposrednoj blizini stare džamije. Vodenice su se skladno uklapale u jednu neobičnu cjelinu koju samo priroda može da podari u kombinaciji sa starinama u njenim njedrima. One nisu samo od sirovina stvarale hranu, one su bile još i nešto više, simbol i znak neke, hajmo reći, sinergije sa prirodom i ljudima.

U vodenici se nije samo mljela meljaja, tu se družilo, prijateljevalo, igralo raznih starinskih igara, jelo, a u nekima i manje pilo i mezilo. Nikada se nije žurilo (izuzev nužde zbog nedostatka hrane), tu su stvarana prijateljstva, dogovarani poslovi, donošene značajne odluke za selo, u nedostatku drugih prostora, uspostavljane raznovrsne veze i odnosi.

Kao i svugdje na svijetu i sokolske vodenice su bile velike pričaonice, kako za stare, tako i za mlade

Vodenice su žalile i znale utihnute u velikim seoskim žalostima i tragedijama, žrvnjevi bi stajali, kao što bi se znali bučno oglasiti svojim zanosnim zvukovima u povodu velikih i značajnih pobjeda i uspjeha.

Vodenice su kroz historiju bile od životnog značaja za žitelje Sokola i okolnih mjesta, čak i šire, posebno u godinama velikih suša, nerodica, prirodnih nepogoda, kada je, kako su govorili stariji Sokoljani, šaka brašna život značila. Vodeničari pamte da su ih mnogi ljudi molili da njihovu meljaju samelju preko reda, jer ih kod kuće čekaju brojna čeljad, a u kući nema ni praške (govrilo se škrame) brašna. Čekali su dan i noć, nerijetko i duže, dolazili su izdaleka, spavali u zaprežnim kolima na slami i sijenu, pokriveni vrećama, dekama, čebadima, mijehovima. Dovožili su meljaju na mljevenje iz udaljenih mjesta, dugo putovali, čak i iz drugih kotara (srezova) kao npr. Međide, Zelinje, Kerepa, Radića, Kamenjara, Džakula, Buka, Prijekog Brda, Skipovca. Dovožili su meljaju na drvenim ili željeznim zaprežnim kolima, u koja su bili upregnuti volovi, konji pa čak i krave. Žitelji Sokola, Piskavice, pa čak i Škahovice, meljaju su najčešće donosili na sebi, u mijehu ili vreći.

I tako kroz historiju, do 1963. godine.

Gradnjom vodovoda za Gračanicu, vrelo Ilidžu upojiše u cijevi, ostade jedan uski točak – cijev i sivo skromno betonsko korito, kao svjedoci. Započeto se nastavlja 1971. godine, kada se i veći dio glavnog sokolskog izvora Vrela "ukroti" i upoji u cijevi. Doduše ostao je manji dio i za Sokoljane. Osamdesetih godina je na isti način završio i Zmajevac. Bilo je tu nemilih scena i sukoba sa vlastima, nerazumijevanja i truhlih nagodbi. Uzalud.

Doduše, još i ranije počeo je prestajati žamor u vodenicama i oko njih, moderni način života, potiskivao je iz upotrebe vodenice potočare, koje nisu imale budućnost... Tako

presušiše i potoci-vodotoci sokolski, utihnuli su vodenički točkovi-kola, isparili su pjenušavi mlazevi iz badnjeva. Odavno više nema ni jaza, ni kamenih ploča na kojima su cure Sokoluše (neki danas kažu Sokoljanke) prale svoje ruho, zavrnutih rukava i zadignutih dimija, nestalo je fučija, pratljača i haljinača, ostala su samo izbledjela sjećanja starijih Sokoljana na neka, za njih bolja vremena...

SUMMARY A NOTE ON THE OLD WATERMILLS IN SOKO NEAR GRAČANICA

Based on the oral tradition and memories of the older inhabitants of Soko, the author compiled a list of old watermills at the springs of Vrelo, Ilidža and Zmajevac that are located in the center of the village, near the old medieval fortress and one of the oldest mosques in Bosnia and Herzegovina. In addition to the economic circumstances, he made an effort to shed light on the social dimensions of the old watermills as small gathering places for people who shared all their joys and sorrows in them, told stories and recalled memories. This article represents a significant contribution to the study of the cultural history of Sokol near Gračanica as an old and typical Bosnian settlement in the hilly areas of this part of Bosnia and Herzegovina.

Prilog:

Spisak starih vodenica Sokola

Napomena: do spiska vodenica i njihovih vlasnika-poredovnika došlo se uglavnom na osnovu kazivanja starijih osoba i pamćenja. Kazivači ih pamte iz perioda između dva svjetska, pa do kasnih pedesetih godina prošlog stoljeća. Sigurno su na tim, manje više pogodnim mjestima kraj vodotoka vodenice bile i u ranijim vremena, pa su samo povremeno popravljane ili dograđivane... Na ovom spisku vodenice su poredane po redoslijedu, od izvora pa nizvodno.

Vodenice ispod izvorišta Vrela

1. Osmičina, Huremka, vl. Osman Hadžić (Guvna), Mustafa Huremović (Musto Hurem),

2. Vrelača, vl. Mustafa Hadžićanović, Abid Hadžićanović,
3. Sjelača, poredovnička, Abdulah ef. Dizdarević, Uzeir Dizdarević,
4. Esina, vl. Esad (Eso) Hadžićanović,
5. Jazača, vl. Salih ef. Džaferović, Smajo Delić, Sejfo Avdagić,
6. Hadži Osmana Ahmedbegovića, Mustafa Ahmedbegović, Rabija, Dizdarević, Mustafa Dizdarević (Musto Aišin),
7. Puškaruša, poredovnička, Puškari,
8. Bešlugija, poredovnička: Mehanovići, Huremovići, Husejnovići, Begovići, Dugonjići,
9. Bukača-Hadžići (Guvljani),
10. Kasima Hadžićanovića – loš bent (slab pogon),
11. Kasima Hadžićanovića, Bege Hadžića, Ramiza Hadžićanovića (Galibova), Muje Topčagića (Alijina),
12. Ramiza Hadžićanovića (Galibova),
13. Trzanka, poredovnička: Skipovljani, Mirko Joksimović i ostali, prodali Aliji Hadžićanoviću (Alija Smajlov),
14. Galibova, Dugonjička, vl. Galib Hadžićanović, Atifa Dizdarević, kupio Alija Dugonjić,
15. Karača, poredovnička: Skipovljani, Međida, Džakule, Zelinja,
16. Mlin Krš, poredovnički: Skipovljani, Međida, Džakule, Zelinja, Radići,
17. Vlahinja, poredovnička: Skipovac, Zelinja, Međida, Buk,
18. Ahmina, vl. Ahmet Hadžićanović (Ahmo),
19. Kaltaruša, poredovnička: Škavljani, Babićani,
20. Sumbićka, vl. Mujo-Smajl Sumbić,
21. Alijina, vl. Alija Hadžićanović (Alija Smajlov).

Vodenice ispod izvorišta Ilidža

1. Gornja, poredovnička: Hasagići (Guvljani), Bježani (Huremovići),
2. Oštrikovljani (Topčagići),
3. Srednja, poredovnička: Bešići, Nurići, Bušićani (Nurići), ostali
4. Donja, poredovnička: Bešići, Nurići, Hamidovići,
5. Suljina, poredovnička: Guvljani, Hadžići, Hasagići,
6. 5. Mujička, vl. Hadžići, Osmičini

Zmajevac

1. Eminova, vl. Emin Husejnović.